

Een raadselachtig tralievenster

Aartje Bos-Oskam

Tot verrassing van velen was de protestantse Walburgiskerk in 1995 ineens een tralievenster rijk. Het kwam tevoorschijn bij de grote binnenrestauratie van het einde van de twintigste eeuw. Een eeuw eerder had Pierre Cuypers het bij zijn restauratie nog uit het zicht gehouden. Het lage venster zit in de meest oostelijke spaarnis van de zuidmuur van de kerk. Lang stond er een tiengebodenbord voor. Aan de buitenkant is de muur dichtgemetseld. Het raampje geeft aanleiding tot veel verhalen, maar wat weten we echt?

Een vreemde plek

Het tralievenster zit op ooghoogte en heeft een natuurstenen sponning. Het heeft geen decoratieve functie. Ook is het op die plek niet nodig om meer licht in de kerk te brengen. Het is het enige lage venster in de kerk.

van Palmzondag 1446. Die muur was klaar in 1456. In die tijd had de plattegrond van de Walburgiskerk even de vorm van een sigaar. De kapellenkrans rond het – in die tijd nog hoge – koor bestond al, de grote transepten en het Mariaportaal moesten nog komen.

Links: het tralievenster met omgeving. Rechts: venster met verfsporen (foto's auteur)

Het raampje is vierkant, 65 bij 65 cm. Het heeft vijf verticale tralies en één horizontale stang. Bij de aanzet van de tralies en rond het venster zijn nog verfsporen van een verflaag uit het midden van de vijftiende eeuw.¹ Dat duidt erop, dat het venster direct aangebracht is bij de bouw van de nieuwe buitenmuur van de zuiderzijbeuk na de torenbrand

Nu is het raampje blind, maar zeer waarschijnlijk is het oorspronkelijk een echt venster geweest, zodat men vanaf het kerkhof naar binnen kon kijken. Wat opvalt is dat men in de jaren erna bij verbouwingen de ruimte rond het tralievenster vrij gehouden heeft. Het bijgebouwje aan de westkant van de Annakapel, de huidige crèche, staat op circa

5 meter afstand van het tralievenster.

Al deze bouwactiviteiten zijn uitgevoerd in de tijd dat de kerk nog voor de katholieke eredienst in gebruik was en de ruimte rond de kerk als kerkhof werd gebruikt.

Nog een verborgen tralievenster

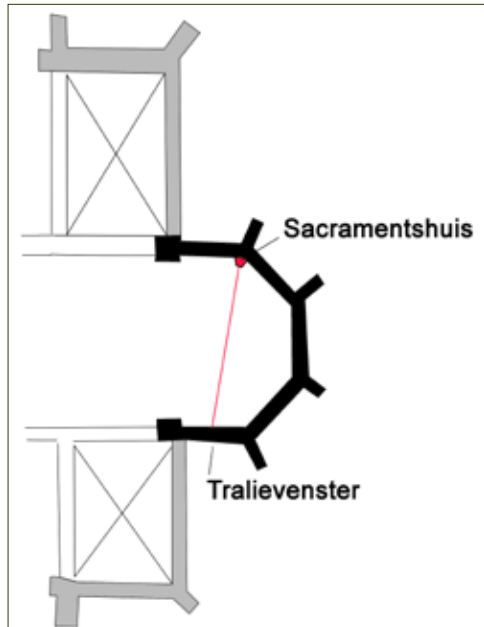
Rond 1995 werd in Zutphen ook in de rooms-katholieke Sint Jan, de Nieuwstadkerk, een vierkant laag venstertje met tralies ontdekt. Het raampje bleek vrijwel even oud te zijn als het Walburgisvenster, namelijk uit 1459. Het was een maatje kleiner, ruim 40 bij 40 cm. en zat in de zuidoost muur van het veelhoekig koor. Het had een goede zichtlijn naar het oorspronkelijke sacramentshuis in de noordoost muur. ² Aan de binnenkant van de sponning zaten nog één of twee klampen voor scharnieren van luikjes, waarmee men het venster kon afsluiten voor de nacht. Aan de buitenkant waren nog twee treetjes van

grote kloostermoppen aanwezig, om te kunnen knielen bij het venster.³ Het geheel zat in dezelfde spaarnis waarin nu nog de deur vanuit het koor naar de sacristie is. Bij de bouw van de sacristie, in 1874, had men geen rekening meer gehouden met het tralievenstertje; de functie daarvan was in de 17^e en 18^e eeuw verloren gegaan, omdat na de Reformatie de kerk niet meer gebruikt werd voor de katholieke eredienst. In de 19^e eeuw kregen de katholieken de kerk wel terug voor de eredienst maar er bestond geen behoefte meer om aan de buitenkant van dit venstertje te knielen en te aanbidden.

In 1995 heeft men het raampje gefotografeerd en opnieuw weggewerkt. Het sacramentshuis waar het op uitkeek, heeft men respectvol hersteld op basis van oude tekeningen. Het heeft weer *à jour* deurtjes gekregen, waardoorheen men een monstrans met de gewijde hostie kan zien staan.

Sacramentshuis St. Jan. (foto auteur)

Plattegrond koor met de plaatsen van het voormalig tralievenster, het sacramentshuis en de zichtlijn (rode lijn). (uit: K Emmens, 'Een nieuwe bouwgeschiedenis voor de Nieuwstadkerk te Zutphen', *Bulletin KNOB*, (2004) 4, p. 135 (bewerkt))

Mogelijke functie voor het Walburgisvenster

In de literatuur wordt een aantal redenen genoemd om een laag venster aan te brengen.⁴ Soms diende een dergelijk venster om van buitenaf zicht te hebben op een belangrijk zijaltaar. Maar voor de Walburgiskerk lijkt dat niet te gelden. Hartman dacht voor de plaats recht tegenover het raam aan een altaar, gewijd aan de heiligen Stephanus, Simon en Judas.⁵ Dat was geen opvallend altaar. Van deze plaats is ook niet bekend, dat er een belangrijke relik stond. Verder kan het Walburgisvenster moeilijk gediend hebben als dodenlicht over het kerkhof want daarvoor ging het al gauw teveel schuil achter een bijgebouwtje van de kerk.

Vaak wordt gedacht dat dit venster een leprozenvenster was. De bijbehorende vraag is dan: mochten de melaatsen überhaupt bij het venster komen? De grond van het kerkhof was gewijde grond en daarom formeel verboden voor mensen die in de ban waren gedaan door besmettelijke ziekten of kerkelijke straffen. Daar komt bij dat ook aan kapellen van leprozenhuizen lage vensters gevonden zijn.⁶ In Zutphen kregen de leprozen vanaf 1490 een eigen kapel op hun leprozerie aan de Warnsveldseweg.

De mogelijkheid, dat een dergelijk tralievenster aangebracht werd om vanuit een kerkenknechtswoning de kerkruimte te bewaken, ben ik nergens in de literatuur tegengekomen. Ook voor het Walburgisvenster is dat doel hoogst onwaarschijnlijk. Men bouwde eerst de muur met het lage venster en daarna werd de ruimte ernaast aan de oostkant jarenlang een grote bouwplaats voor de bouw van de Annakapel en de plonderkamer. Nergens is te lezen dat de verbouwing in die jaren startte met de bouw van een huisje voor de kerkenknecht met een privédeur en privévenster naar de kerk. Het is ook onwaarschijnlijk, omdat het in de weg zou hebben

gestaan bij de bouw.

Tot slot is er nog de stelling van Glazema in 1948, dat de voornaamste functie van zo'n venster doorgaans is, dat het diende als sacramentsvenster.⁷

Sacrament en tralievenster

Vanaf de dertiende eeuw kwam er in de kerk een steeds grotere aandacht voor het Sacrament, de gewijde hostie. Eerst ging de discussie over de vraag of de hostie een symbool voor het lichaam van Christus was of echt veranderde in het lichaam van Christus, mits men met gelovige ogen keek.⁸ In de veertiende eeuw was het pleit beslecht: wie nederig en vroom keek naar het heffen van de hostie, alsof hij met eigen ogen de lijdende en stervende Christus aan het kruis voor zich zag, die zag als het ware God zelf. Van lieverlede raakte men overtuigd dat alleen al het zien van de elevatie, het moment van het heffen van de hostie, voor die dag zou beschermen tegen een onzalige dood.

Kijken naar de hostie, het Sacrament, kon men op twee manieren doen: of men zag de elevatie tijdens de mis of men keek intens naar de gewijde hostie, die bewaard werd in het sacramentshuis. Beide kon men ook via een sacramentsvenster doen. In de volksmond heet het nu nog 'even lieve Jezus groeten'.⁹

Verering in Zutphen

De verering van het Sacrament groeide ook in de Walburgiskerk. In 1345 wordt al een altaar van het Heilig Sacrament genoemd.¹⁰ Daarbij hoorde ook een geestelijk gilde dat de randvoorwaarden moest scheppen voor de aanbidding. Dat gilde werd in Zutphen zelfs heel vroeg gesticht, in 1327.¹¹ Het wierf fondsen o.a. om continu een kaars bij de bewaarplaats van de gewijde hostie in het sacramentshuis te laten branden. Zo kennen we een schenking van Jan en Kathryne uit 1382

om 'ten eeuwigen dage' een kaars te laten branden voor het heilig Sacrament, net als van Gerlach en Geertrut in 1385 en van Jan en Berte in 1388.¹²

Zulke schenkingen bleven in de eeuwen erna doorgaan. De zusters van het Adamanshuis doneerden in 1482 een jaarrente aan het sacramentsgilde. Tot aan de Reformatie werd er geld gegeven voor de 'luchtinge des hilligen Sacramentz in der groiter kerken van Sunte Walburgen bynnen onser stat'.¹³ De laatste notering is uit 1590 en betreft ene joffer Schymelpennyncks.¹⁴

In de loop van de tijd vonden sommige parochianen alleen zorgen voor het 'eeuwig licht' niet meer voldoende. In 1519 nam de familie van Jacob Schymmelpennynk het initiatief om van de gewone vieringen voor het Sacrament voortaan gezongen missen te maken. Vanaf 1520 ging men elke donderdag een gezongen mis vieren ter ere van het Sacrament op het altaar 'der curen geheten Mytmunster off des heiligen Cruyss altair voir dat choer', het centrale altaar op het laagkoor van de kerk.¹⁵ Intussen was er ook geld gegeven voor de nodige versiering en verlichting op het altaar tijdens deze missen. Vanaf het kerkhof kon men de misbel tijdens deze vieringen horen en even knielen of het hoofd ontbloten, of via het tralievenster de elevatie zien.

Sacramentsvenster of hagoscoop

De datering van het venster, circa 1450, valt samen met een tijd waarin in Zutphen het ene na het andere vrouwenconvent ontstond. Vrouwen probeerden daarin samen Christus na te volgen in de geest van de Moderne Devotie. Daarbij verdiepten ze zich sterk in Zijn lijden en sterven. Geert Grote (1384†) was daarbij hun grote voorbeeld. Grote had zelf een eigen laag venster in de Broerenkerk in Deventer om van daaruit altijd zicht te hebben op het Sacrament en het ongestoord te

kunnen aanbidden; een privé-hagoscoop, die zicht bood op het heilige.

Het was ook de tijd dat pater Brugman in Zutphen een graag geziene spreker was. Tussen 1458-1463 kwam hij meerdere keren langs,¹⁶ om iedereen vurig op te roepen een eenvoudig christelijk leven te leiden en zich rein te maken om 'den weerdighen heiligen Sacrament' te ontvangen.¹⁷

Dit sluit aan bij wat Kroesen stelt, namelijk dat het zien van de geconsacreerde hostie centraal kwam te staan in de laatmiddeleeuwse geloofsbeleving. Hij voegt eraan toe dat dit ook zijn sporen naliet in en aan de middeleeuwse kerkgebouwen.¹⁸ In de Walburgiskerk vallen die sporen niet op.

Na de Reformatie

Na de Reformatie werd het interieur van de kerk veranderd. Altaren en beelden werden verwijderd, het hoogkoor werd weggebroken, het sacramentshuis verdween. Men geloofde niet langer dat Christus lijfelijk aanwezig was in de gewijde hostie .

Aan de buitenkant zit nu een kast. (foto auteur)

Nis, voormalig sacramentshuis in St. Marinuskerk, Warnsveld. (foto auteur)

Over het tralievenster werd niet meer gesproken. Wel had men het over een klein deurtje, op de grafkaart van 1681 ‘Doodt Graevers Deurken’ genoemd. De contour daarvan is na 1995 weer te zien, in dezelfde spaarnis als het venster. Het lijkt een bedieningsdeurtje geweest te zijn in de verder dichte zuidmuur. Eerst bij de restauratie van Cuypers, rond 1900, werd in de zuidmuur een dubbele deur aangebracht, die tegenwoordig als bedieningsdeur fungeert. Wat er aan de buitenkant van het venster en het deurtje in de loop van de tijd veranderde, is onduidelijk.

Het tralievenster en het doodgraversdeurtje verdwenen na 1895 een eeuw achter een pleisterlaag.

Tot men ze in 1995 weer aan het licht bracht.

Restant van een oude traditie

De Walburgiskerk en de Nieuwstadkerk Sint Jan hebben samen het complete ensemble van een oude traditie. Daarvan heeft de Wal-

burgis het tralievenster in de zuidmuur en de Sint Jan het sacramentshuis in de noordmuur, een combinatie zoals die overal in de omgeving voorkwam in kerken. Essentieel was daarbij steeds een duidelijke zichtlijn tussen het lage venster, het sacramentshuis en het hoofdaltaar.

Aan de buitenkanten van de kerken in onze omgeving zijn alle lage vensters weggewerkt. Aan de binnenkanten van de kerken is iets meer bewaard. Hier en daar is nog een nis van een sacramentshuis te zien. De dorpskerken van Warnsveld en Vorden hebben bijvoorbeeld nog zo'n nis, de dorpskerk van Zelhem heeft zelfs een fraai exemplaar.

Waar het sacramentshuis van de Walburgiskerk gestaan heeft, is niet bekend. In kleinere kerken bevindt het zich altijd in het koor tegen de noordwand aan de voet van het bordes

Dorpskerk Zelhem, restant sacramentshuis. (foto auteur)

voor het hoogaltaar, zoals nog mooi te zien is in Hellendoorn. Die plaats was in de Walburgis niet meer beschikbaar na de aanpassing van het hoogkoor aan de kapellenkrans. We moeten aan een belangrijke plaats in de kerk denken. De aantekeningen noemen in later jaren steeds het midmonster, het laagkoor, als plaats van handeling voor de aanbidding. De vraag is dan of daar ook een vrijstaande sacramentstoren bij stond. Uit de vijftiende eeuw is een aantal voorbeelden van zulke torens bekend, zowel van natuursteen als van messing. Zo bestelde de Bovenkerk in Kampen in 1498 zo'n exemplaar bij een Mechelse geelgieter. Ten aanzien van de Walburgis tasten we nog in het duister.

Conclusie

Met het tralievenerster heeft de Walburgiskerk het restant van een echt sacramentsvenster. Analooq aan het venstertje in de Sint Jan zal het venster aan de binnenkant luikjes gehad hebben en een knieldorpel aan de buitenkant. De goede zichtlijn richting het centrale altaar en de vele bewijzen van schenkingen voor verlichting van het Sacrament tussen 1382 en 1590 ondersteunen deze stelling.

Voor een andere functie van het venster is geen bewijs gevonden.

Tot aan de Reformatie is het spoor te volgen. Daarna verdwijnt de bestemming van het venster. ●

Noten

1. Informatie van architectenbureau Vos-Ten Broeke-Van Wely BV en restauratie-atelier 'De Manenstegell BV', 1996.
2. Nu staat er een monstrans uit Brummen in.
3. Informatie over venster, luikjes en twee bakstenen treetjes van W.M.M. Laurensse, de drijvende kracht achter deze restauratie.
4. Ada van Deijk, 'Groninger kerken en hun lage vensters', *Groninger Kerken* (1989) 6-4,

- pp. 113-129. Zie ook Justin E.A. Kroesen, 'Squints in Nederland. Definitie, typering en inventarisatie', *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* (2006) 22, pp. 195-216.
5. Jos Hartman, 'De altaren in de Sint-Walburgiskerk in de 16^e eeuw. Verslag van een speurtocht', in *Zutphen* (1999) 1.
 6. Ada van Deijk, als 4, in *Groninger Kerken* (1989) 6-4, p. 125.
 7. Stelling bij de dissertatie van Pieter Glazema, *Gewijde plaatsen in Friesland*, Universiteit van Amsterdam 1948.
 8. Justin Kroesen 'Pour veoir Dieu en passant. Het zien van de hostie in de late Middeleeuwen'. *Madoc* (2006), pp. 200-208. Zie ook Ada van Deijk, 'De bewaring en de verering van het Heilig Sacrament in de late Middeleeuwen', *Groninger Kerken* (2008) 20-4 (2003), pp.100-109.
 9. Elly Zuiderveld in gesprek met Andries Knevel, EO-tv 21-01-2017.
 10. Jos Hartman 'De altaren in de St.-Walburgiskerk in de 16^e eeuw', *Zutphen* (1999) 1, pp. 8, 19.
 11. Charles Caspers noemt als stichtingsjaar 1327, www.bureaupubliciteit.nl/nyeuwervaert.htm, geraadpleegd op 13 maart 2017.
 12. NL-ZuRAZ-0464, inv.nr. 94, f.1r-v.
 13. NL-ZuRAZ-0464, inv.nr 94, f.17v.
 14. NL-ZuRAZ-0464_0081_0010.
 15. NL-ZuRAZ-0464, regestenlijst pag. 27 nr. 135 en p. 28 nr. 136.
 16. J. van der Kluit, 'Wat deden de kerkmeesters eigenlijk?', *De Sint-Walburgiskerk in Zutphen*, Zutphen 1999, p. 223. De kerk kreeg ook een tekstbord met uitspraken van Brugman.
 17. Dr. A. van Dijke OFM, *Verspreide sermoenen van Jan Brugman*, Antwerpen, 1948, pp. 44-55.
 18. Justin Kroesen, in *Madoc* (2006), p. 200.